

گزیده تاریخ بیهقی

به شرح و توضیح دکتر نرگس روان پور

«سید ابوالقاسم فروزانی»

رادمرد یکه تاز میدان بلاغت و صداقت، خواجه ابوالفضل محمد بیهقی، در مجلد ششم تألیف گرانقدر خود، تواضع را بکمال رسانده و بعدی دیگر از کمال انسانی خویش را نمایانده است. او با این عبارت که «هیچ نبشته نیست که آن به یک بار خواندن نیرزد» از طولانی شدن سخن خویش عذر خواسته است. از آن جالب تر اینکه وی با فروتنی به اولویت بزرگانی از اهل قلم در دولت غزنوی که می توانستند در باب تاریخ غزنویان آثاری ارزشمندتر از تألیف او (بیهقی) بیافرینند، اقرار نموده است. بیهقی معتقد است که انجام امور خطیر دولتی فرصت پرداختن به تاریخنگاری را از آن بزرگان اهل قلم سلب کرده است و بنابراین او برای ممانعت از فراموش شدن اخبار خاندان غزنوی، به نیابت از آن بزرگان به نگارش تاریخ غزنویان پرداخته است. سخن او را بشنویم و بر بزرگواری و فروتنی اش آفرین گوئیم: «مرا مقرر است که امروز که من این تألیف می کنم، در این حضرت بزرگ - که همیشه باد - بزرگان اند که اگر به راندن تاریخ این پادشاه مشغول گردند، تیر بر شانه زنند و به مردمان نمایند که ایشان سواران اند و من پیاده، و من با ایشان در پیادگی کند، و با لنگی منقرش. و چنان واجب گندی که ایشان بنوشند و من بیاموزم، و چون سخن گویندی، من بشنوم. ولکن چون دولت ایشان را مشغول کرده است تا از شغل های بزرگ اندیشه می دارند و کفایت می کنند و میان بسته اند تا به هیچ حال خللی نیفتد که دشمنی و حاسدی و طاعنی شاد شود و به کام رسد، به تاریخ راندن و چنین احوال و اخبار نگاه داشتن و آن را نبستن، چون توانند رسید و دل ها اندر آن چون توانند بست؟ پس من، به خلیفتی ایشان این کار را پیش گرفتم، که اگر توقف کردم، منتظر آن که تا ایشان بدین شغل بپردازند، بودی که نپرداختندی، و چون روزگار دراز برآمدی، این اخبار از چشم و دل مردمان دور ماندی...»^۱ با این مایه فروتنی هنوز چندان روزگاری از تألیف تاریخ بیهقی نگذشته بود که اهل اندیشه و قلم از بیهقی گفتند و از «تاریخی که کرده است»، و معاصران و آیندگان آپیوسته از بیهقی می گویند و کاری که کرده است «کارستان». و از این گفته ها که بسا اوقات تکراری است نه تنها دلزده نمی شوی بلکه مجذوب تر خواهی شد. و چنان قصه عشق «از هر کسی که می شنوی نامکرر است»^۲. آری، تاریخ بیهقی چون حماسه غرور آفرین فردوسی غزلیات شورانگیز و گلستان فرحبخش سعدی و اشعار آسمانی حافظ نه به یک بار خواندن بلکه به هزاران بار خواندن می آرزد.

براستی کیست این محتشم متین که گویی از قله ای رفیع تلاطم امواج روزگار را به تماشا نشسته و چنان نقاشی ساحر صحنه های حوادث را با قلم جادویی خویش رقم زده و جاودان ساخته است؟ کیست این پیر

با تدبیر که با بیانی دلنشین چون داستانسرای گرم نفس تو را از ماورای قرون و اعصار به روزگار حیات خویش می برد و بی هیچ ملاحظه حقایقی را همراه با دقایق از پس پرده وقایع برایت باز می گوید. و تو آنگاه که از این سفر باز می گردی چشمی داری حقیقت بین، اندیشه ای روشن و روحی که برای بازی خوردگان روزگار اندوهبار است ...

بسیاری از محققان از خواجه ابوالفضل محمد بیهقی یا به نوشته ابن فندق «الشیخ ابوالفضل محمد بن الحسین الکاتب البیهقی»^۳ و کتاب ارجمند او که چنانکه خواهد آمد با نامهای گوناگونی مشهور است، سخن گفته اند. وی در سال ۳۸۵ هـ. ق در قریه حارث آباد از ناحیه بیهق بدینا آمد و پس از آنکه در بیهق و نیشابور به کسب دانش پرداخت در حدود سال ۴۱۲ به غزنین رفت و تا سال ۴۴۸ هـ. ق بعنوان یکی از کارگزاران بلند مرتبه در دیوان رسالت غزنویان خدمت کرد و در عهد سلطان عبدالرشید برای مدتی به ریاست دیوان رسائل رسید^۴ و «چون مدت مملکت سلطان فرخزاد منقطع شد انزوا اختیار کرد و به تصانیف مشغول گشت».

مهمترین کتاب خواجه ابوالفضل بیهقی کتاب تاریخ اوست که گفته ابن فندق بیش از سی مجلد بوده^۵ که متأسفانه در حال حاضر تنها حدود ۶ مجلد از آن در دست است. درباره نام این کتاب سعید نفیسی چنین نوشته است: «ظاهراً مجموع مجلدات سی گانه این کتاب به اسم جامع التواریخ یا تاریخ آل سبکتگین خوانده می شده و هریک از قسمتهای آن نیز نامی داشته است. قسمت نخستین تاریخ ناصری و قسمت دوم تاریخ یمینی یا مقامات محمودی و قسمت سوم (قسمت موجود) تاریخ مسعودی خوانده می شد و از نامهای قسمت بعد مطلقاً خبری بما نرسیده است. این کتاب بزرگ را بیهقی در سال ۴۴۸ آغاز کرده و وقایع سلطنت غزنویان را از سال ۴۰۹ ضبط کرده و بنا بر گفته ابوالحسن بیهقی تا آغاز پادشاهی (اول ایام) سلطان ابراهیم یعنی تا سال ۴۵۱ رسانده است.»^۶ گذشته از

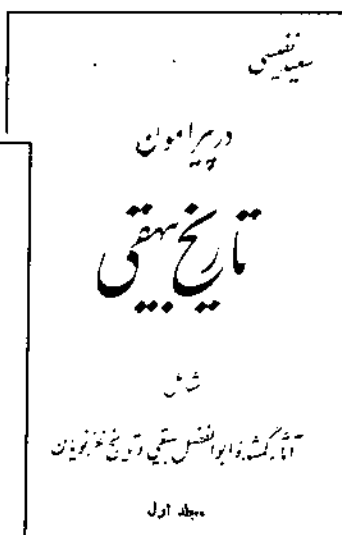
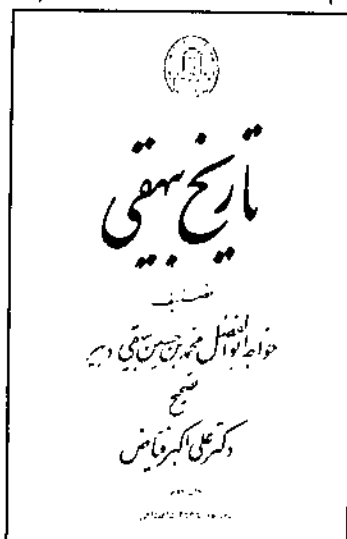
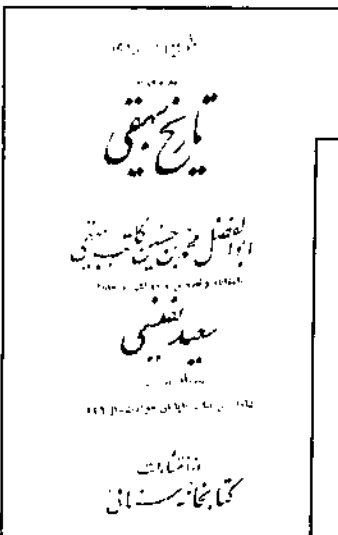
این کتاب ابوالفضل بیهقی دو کتاب دیگر داشته است یکی بنام زینة الکتاب که چنانکه از اسم آن بر می آید کتابی بوده است در فن انشاء و دیگری با نام مقامات بونصر مشکان که قسمتهایی از آن در کتابهای دیگر نقل شده است.^۷ بیهقی در سال ۴۷۰ هـ. ق جهان را بدرود گفت.^۸

باری، بیهقی و تألیف گرانقدر او مخصوصاً در ادبیات و تاریخ فارسی ارزش و اعتباری ویژه دارند. ادیبان از زیبایی و لطافت کلام او داد سخن داده و مورخان از صدق و اعتبار تاریخ او انگشت بدندان مانده اند. و مسلم است که تألیف مورخی که عقیده دارد: «روا نیست در تاریخ تخسیر و تحریف و تقییر و تبذیر کردن»^۹ در نزد اهل حقیقت چه ارزشی دارد ...

تألیف سترگ بیهقی با ویژگیهای منحصر بفرد آن خیلی زود مورد توجه تاریخنگاران بعد قرار گرفته و مورخان متعدد قسمتهایی از کتاب او را در آثار خویش مورد استفاده قرار داده اند. شادروان سعید نفیسی با تلاش بسیار مطالبی را که مورخان دیگر از تاریخ بیهقی اخذ کرده اند باز یافته و در کتاب دوجلدی خویش با عنوان «در پیرامون تاریخ بیهقی» فراهم آورده است.^{۱۰} اما در مورد بیهقی و کتاب او در سالهای اخیر مقالات متعددی نگاشته شده است که بنابه نظر سعید نفیسی سه مقاله بقلم آقای دکتر رضازاده شفق و یک مقاله بقلم عباس اقبال در شمار بهترین مقالات در این باب محسوب می شوند.^{۱۱}

البته باید توجه داشت که مجموعه سخنرانیهای مجلس بزرگداشت ابوالفضل بیهقی در شهریور ماه ۱۳۴۹ تحت عنوان یادنامه ابوالفضل بیهقی نیز دارای فواید بسیار جهت شناخت هر چه بیشتر تاریخ بیهقی است.^{۱۲}

بنابه نوشته دکتر علی اکبر فیاض نسخه های خطی متعددی از کتاب تاریخ بیهقی در ایران و خارج از ایران (در لندن، پاریس، لنینگراد و هندوستان) وجود دارد اما از این میان تنها دو نسخه احتمالاً مربوط به قرن نهم و

دهم هجری است و بقیه مربوط به قرن یازدهم به بعد است. و مخصوصاً نسخه‌های بسیاری از تاریخ بیهقی مربوط به قرون دوازدهم و سیزدهم می‌باشد.^{۱۵} این کتابهای خطی بدلائل گوناگون متأسفانه دارای اغلاط فراوان بوده و بنابراین تصحیحات و حواشی متعددی را طلبیده است.

نخستین چاپ تاریخ بیهقی در سال ۱۸۶۲ میلادی در کلکته جزو سلسله انتشارات انجمن آسیایی بنگاله توسط و. ه. مورلی و کاپیتان ناساولیس صورت گرفت و دومین چاپ آن در تهران در سالهای ۷- ۱۳۰۵ ه. ق. با تصحیح و حواشی سید احمد ادیب پیشاوری انجام شد.^{۱۶} سومین چاپ این کتاب را مرحوم سعید نفیسی در سه جلد در فاصله سالهای ۱۳۱۹ تا ۱۳۲۲ بعمل آورد. این کتاب مخصوصاً از لحاظ حواشی بسیار ارزشمند آن که صدها صفحه را شامل می‌شود درخور توجه بسیار است.^{۱۷}

چاپ دیگری از کتاب بیهقی با تصحیحات دکتر غنی و فیاض در سال ۱۳۲۴ بعمل آمد. همچنین در سال ۱۳۵۰ تاریخ بیهقی با تصحیحات بسیار ارزنده مرحوم دکتر علی اکبر فیاض انتشار یافت که مورد توجه بسیاری از صاحبان نظران واقع شد.^{۱۸} همچنین آقای دکتر خلیل خطیب رهبر تاریخ بیهقی را با تصحیحات و معانی واژه‌ها و عبارات مشکل بچاپ رساند که تا سال ۱۳۷۵ پنج نوبت به زیور طبع آراسته شد.^{۱۹} و بالاخره اخیراً کتاب تاریخ بیهقی بر مبنای نسخه‌های «غنی - فیاض»، ادیب پیشاوری و دکتر فیاض با مقدمه آقای منوچهر دانش پژوه بچاپ رسیده است.^{۲۰}

اما از آنجا که مطالعه متون اصلی ادبی و تاریخی از حوصله دانش پژوهان جوان خارج است چندی است که با روشی پسندیده بخش‌هایی از آن متون توسط اهل فن برای استفاده دانشجویان برگزیده و منتشر می‌شود. نظر به اینکه این گزیده‌ها با شرح و توضیح لغات و عبارات مشکل همراه است، بسیار مفید بوده و مورد استقبال واقع شده است. از میان متون تاریخی و ادبی تاریخ بیهقی جایگاهی خاص دارد و بنابراین گزیده‌های متعددی از این کتاب تاکنون انتشار یافته است. از آن جمله گزیده تاریخ بیهقی (بر اساس نسخه تصحیح دکتر فیاض) به شرح و توضیح خانم دکتر نرگس روان پور در سال ۱۳۶۴ منتشر گردید.^{۲۱} بعد از این گزینه تاریخ بیهقی در سال ۱۳۶۷ توسط دکتر خلیل خطیب رهبر انتشار یافت^{۲۲} و گزینشی دیگر از تاریخ بیهقی با عنوان دیبای خسروانی توسط دکتر محمد جعفر یاحقی و مهدی سیدی در سال ۱۳۷۳ به چاپ رسید.^{۲۳} از آنجا که امسال (۱۳۷۶) برای هفتمین بار گزیده تاریخ بیهقی به انتخاب دکتر نرگس روان پور منتشر گردیده است در اینجا بررسی کوتاهی از این چاپ کتاب بعمل می‌آید.

در «یادداشت مجموعه» که در آغاز کتاب توسط آقایان دکتر جعفر شعار و حسن انوری به رشته تحریر آمده است یکی از هدف‌های تهیه این گزیده‌ها بهبود تدریس ادبیات در دانشگاه‌ها، عنوان شده است و بدون هیچ تردیدی این یک ضرورت و در واقع پاسخی به نیاز دانشجویان است. دکتر روان پور در ابتدای کتاب تحت

عنوان «زندگی نامه‌ی بیهقی و ارزش تاریخ او» راجع به بیهقی و حوادث روزگار او، زمان تألیف بیهقی و نسخه‌های این کتاب، و بالاخره ارزش تاریخ بیهقی هم از نظر جامعه شناختی و هم از دیدگاه زبان و ادب فارسی اطلاعاتی مجمل و مفید در اختیار خواننده قرار داده است.^{۲۴} وی درباره روش انتخاب بخش‌هایی از تاریخ بیهقی می‌گوید «کوشش بر آن بوده است که این گزیده بیانگر آغاز، اوج و فرود پادشاهی مسعود غزنوی باشد چنان که ترتیب تاریخی رویداد حفظ و خط سیری از وقایع دوره‌ی مسعود به دست داده شود»^{۲۵}.

خانم دکتر روان پور آنگاه در فصلی با عنوان «دیدگاهها» نظرات عده‌ای از صاحبان نظران را در مورد تاریخ بیهقی و اهمیت آن ذکر کرده است.^{۲۶} وی پس از آن گزیده‌هایی از تاریخ بیهقی را در بیست و سه قسمت آورده که از آن جمله می‌توان از نامه سرداران به امیر مسعود، آئین پذیرش فرستاده خلیفه، بازداشت امیر حسنک وزیر، محاکمه‌ی حسنک وزیر، آغاز فتنه ترکمنان سلجوقی و شکست دندانقان نام برد. از ویژگی‌های جالب توجه کتاب آن است که دکتر روان پور در ابتدای هر بخش برای اطلاع اجمالی خواننده سابقه موضوع را در چند جمله تحت عنوان «اشاره» مطرح ساخته است که این کار به فهم بیشتر موضوع کمک می‌کند.

در مرحله نخست بنظر می‌آید توضیحات ارائه شده در باب لغات و عبارات در بعضی موارد بیش از حد مورد لزوم می‌باشد. دکتر روان پور خود به این مسئله آگاه است و برای این کار اینچنین دلیل آورده است:

«روش شرح واژه‌ها و عبارات دشوار یا پیچیده شیوه‌ی مقرر از سوی مجموعه‌ی ادب فارسی است. میانگین مورد نظر از جهت خواننده‌ی فارسی زبان، دانشی در حدود تحصیلات دبیرستانی است. و از این رو اگر خوانندگان آگاه‌تر پاره‌ای از شرح و حواشی را زاید ببینند بر مؤلف خواهند بخشود»^{۲۷}.

چاپ جدید این کتاب با چاپ‌های قدیم تفاوت‌هایی دارد از جمله در چاپ قدیم کلمات و جملاتی که احتیاج به توضیح و شرح داشته‌اند با شماره مشخص شده‌اند و این کار صورت ناخوشایندی به متن داده است. اما در چاپ جدید به جای شماره‌گذاری‌های متعدد بر کلمات و عبارات از روش مطلوب‌تری استفاده شده است.^{۲۸} همچنین پاره‌ای از بخش‌ها که در چاپ‌های قبل فاقد «اشاره» (سابقه موضوع) بود در چاپ جدید از این مزیت برخوردار شده‌اند. در پایان کتاب واژه‌نامه، اصطلاحات دیوانی، نام نامه و کتابنامه، این تألیف را اعتباری ویژه بخشیده‌اند ...

پانویس‌ها

۱ - خواجه ابوالفضل محمد بیهقی. تاریخ بیهقی. تصحیح علی اکبر فیاض. چاپ دوم انتشارات دانشگاه فردوسی. مشهد ۱۳۵۶ - ص ۱۲۸

۲ - همان. صص ۲۹ - ۱۲۸

۳ - اشاره است به بیتی از غزل خواجه حافظ:

«یک قصه بیش نیست غم عشق و این عجب

کز هر کسی که می‌شنوم نامکر است»

۴ - ابوالحسن علی بن زید بیهقی (ابن فندق). تاریخ بیهقی. با تصحیح احمد بهمینیار. کتابفروشی فروغی. تهران. بی تا. ص ۱۷۵

۵ - گزیده تاریخ بیهقی. به انتخاب و شرح نرگس روان پور چاپ هفتم. انتشارات علمی. تهران ۱۳۷۶. صص ۲ - ۱

۶ - منبع شماره ۴. ص ۱۷۵

۷ - همان.

۸ - سعید نفیسی. در پیرامون تاریخ بیهقی. مجلد اول. کتابفروشی فروغی. تهران ۱۳۴۲. صص ۶ - ۵

۹ - همان. ص ۶

۱۰ - منبع شماره ۴. ص ۱۷۸

۱۱ - منبع شماره ۱. ص ۵۸۹

۱۲ - منبع شماره ۸

۱۳ - همان. ص ۸

۱۴ - یادنامه ابوالفضل بیهقی (مجموعه سخنرانیهای مجلس بزرگداشت ابوالفضل بیهقی). چاپ دوم. دانشگاه فردوسی. مشهد ۱۳۷۴.

همچنین آقای غلامحسین یوسفی درباره بیهقی مقاله‌ای با نام گزارشگر حقیقت به نگارش درآورده‌اند که گامی است دیگر در نشان دادن ارزش‌های همه جانبه تاریخ بیهقی. ر. ک به:

غلامحسین یوسفی. دیداری با اهل قلم. جلد اول. انتشارات دانشگاه فردوسی. مشهد ۱۳۵۵. صص ۴۹ - ۳

۱۵ - منبع شماره ۱. صص هشت الی نه

۱۶ - ابوالفضل بیهقی. تاریخ بیهقی. با تصحیح و حواشی سعید نفیسی. کتابخانه سنایی. تهران

۲۲ - ۱۳۱۹. صص چ و د

۱۷ - همان.

۱۸ - منبع شماره ۱

۱۹ - ابوالفضل بیهقی. تاریخ بیهقی. با تصحیح خلیل خطیب رهبر. چاپ پنجم. انتشارات مهتاب. تهران ۱۳۷۵

۲۰ - ابوالفضل بیهقی. تاریخ بیهقی. با مقدمه منوچهر دانش پژوه. انتشارات هیرمند. تهران ۱۳۷۶

۲۱ - منبع شماره ۵

۲۲ - گزینه تاریخ بیهقی. به انتخاب خلیل خطیب رهبر. انتشارات مهتاب. تهران ۱۳۶۷

۲۳ - محمدجعفر یاحقی و مهدی سیدی. دیبای خسروانی. چاپ دنیا. تهران ۱۳۷۳

۲۴ - منبع شماره ۵. صص ۸ - ۱

۲۵ - همان. ص ۸

۲۶ - همان. صص ۲۹ - ۱۳

۲۷ - همان. صص ۹ - ۸

۲۸ - چاپ هفت این کتاب با چاپ‌های اولیه مقایسه شود.